

СОЦИОКУЛТУРНИТЕ КОДОВЕ

НА СЪВРЕМЕННОТО РАЗВИТИЕ

**СБОРНИК
НАУЧНИ ДОКЛАДИ**
от VI Международна
научно-практическа
конференция

2023

СБОРНИК С НАУЧНИ ДОКЛАДИ

VI Международна научно-практическа конференция

СОЦИОКУЛТУРНИТЕ КОДОВЕ
НА СЪВРЕМЕННОТО РАЗВИТИЕ

София, 2023

„Социокултурните кодове на съвременното развитие“

е темата на VI Международна научно-практическа конференция, организирана от Нов български университет, МИТ университет (Северна Македония), Университет „Никола Тесла“ (Сърбия), Университет „Ян Кохановски“ (Полша), Институт за наука, култура, изкуство и спорт (Северна Македония), Център за оценка на риска по хранителната верига.

Надеждата на организаторите е, че участниците в конференцията успяват да развият единен диалог, в който разнообразие от култури, история и форми на развитие на Балканския регион показват един специфичен път на европеизация на Балканите и едновременно с това съхраняване на тяхната специфика.

Книгата се издава със съдействието на

ЙАФ България ЕООД

www.jaf-bulgaria.com

АНГРО ТРЕЙД ООД

www.angro.bg

СБОРНИК С НАУЧНИ ДОКЛАДИ

VI Международна научно-
практическа конференция

**СОЦИОКУЛТУРНИТЕ
КОДОВЕ
НА СЪВРЕМЕННОТО
РАЗВИТИЕ**

17-19 март 2023 г.
гр. Пловдив

АСКОНИ-ИЗДАТ
София, 2023

Съставители:

доц. д-р Ботьо Захаринов

доц. д-р Теодора Ризова

Отговорен редактор:

доц. д-р Теодора Ризова

Редакционна колегия:

доц. д-р Теодора Ризова

доц. д-р Надежда Димова

Рецензенти:

проф. д-р Никола Колев

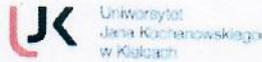
доц. д-р Александър Вълков

© доц. д-р Ботьо Захаринов, доц. д-р Теодора Ризова, 2023

© АСКОНИ-ИЗДАТ, 2023

ISBN 978-954-383-148-7

Тази книга е защитена от Закона за авторското право и сродните му права. Тя е предмет на авторско и търговско право на издателя.

НОВ
БЪЛГАРСКИ
УНИВЕРСИТЕТ

ОРГАНИЗАТОРИ

- Нов български университет (София, България)
- Институт за наука, култура, изкуство и спорт (Скопие, Северна Македония)
- МИТ Университет (Скопие, Северна Македония)
- Университет УНИОН „Никола Тесла“ (Белград, Сърбия)
- Университет „Ян Кохановски“ (Келце, Полша)
- Център за оценка на риска по хранителната верига

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

Председател: доц. д-р инж. Ботьо Захаринов

Членове:

- проф. д-р Кристиян Хаджиев
- доц. д-р Ренета Димитрова
- доц. д-р Ангел Георгиев
- доц. д-р Надежда Димова
- доц. д-р Кирил Радев
- доц. д-р Надя Маринова
- доц. д-р Теодора Ризова
- д-р Койчо Коев
- д-р Миглена Пейчинова

МЕЖДУНАРОДЕН НАУЧЕН КОМИТЕТ

Председател: доц. д-р инж. Ботьо Захаринов

Членове:

- проф. д-р Людмил Георгиев – член на Настоятелството на НБУ, департамент „Администрация и управление“
- проф. д-р Кристиан Хаджиев – ръководител на департамент „Администрация и управление“, НБУ
- проф. д-р Мариан Стефановски – Институт за наука, култура, изкуство и спорт, Скопие, Р Северна Македония
- проф. д-р Елизабета Стамевска – заместник-ректор учебна дейност на Европейския университет в Скопие, Р Северна Македония
- проф. д-р Николай Арабаджийски – департамент „Администрация и управление“, ръководител секция „Публична администрация“, НБУ
- проф. д-р Благица Цекова – МИТ, Скопие, Р Северна Македония
- проф. д-р Александър Иванович Агеев – директор на Международен изследователски институт по проблемите на управлението
- доц. д-р Юлиана Гълъбинова – заместник-ректор по качеството и акредитацията, НБУ
- доц. д-р Димитър Панайотов – департамент „Администрация и управление“, ръководител секция „Бизнес администрация“, НБУ
- доц. д-р Ренета Димитрова – ръководител на департамент „Икономика“, НБУ
- доц. д-р Надежда Димова – департамент „Икономика“, НБУ
- доц. д-р Артур Борчук – Университет „Ян Кохановски“, Келце, Полша
- доц. д-р Иван Мицич – Университет УНИОН „Никола Тесла“, Белград, Сърбия
- доц. д-р Ирена Емилова – департамент „Администрация и управление“, ръководител секция „Туризм“, НБУ
- доц. д-р Теодора Ризова – департамент „Администрация и управление“, НБУ
- доц. д-р Кирил Радев – департамент „Администрация и управление“, НБУ
- д-р Койчо Коев – Директор на Центъра за оценка на риска по хранителната верига
- д-р Миглена Пейчинова – началник отдел ЦОРХВ

*Част от участниците в конференцията
Ландмарк Крик Хотел ****, гр. Пловдив - март 2023 г.*

СБОРНИКЪТ, КОЙТО ПРЕДСТАВЯМЕ, е с достатъчно обемна и широкообхватна цел, а именно да събере съвременната култура, развитие на обществото, неговата икономика и формите на модерното развитие.

Надеждата на организаторите е, че участниците в конференцията успяват да развият единен диалог, в който разнообразие от култури, история и форми на развитие на Балканския регион показват един специфичен път на европеизация на Балканите и едновременно с това съхраняване на тяхната специфика.

Балканската култура, която дава повод за нови изследователски проблеми, за исторически спорове за културата и историята показват, че има два симетрични процеса на интеграция и съхраняване на идентичността на всяка една балканска нация.

Публичният мениджмънт преодолява различията, без да уеднаквява процесите на развитието, чрез него се развиват обществените процеси и се задълбочава европейската социална интеграция.

Подобна (аналогична) е задачата и на другите три секции.

Управлението и икономиката на балканските страни имат инструментална работа по отношение на културните кодове и тяхната перспектива.

Балканските туристически маршрути очертават неизползвани ре-

зервни възможности за сътрудничество и дори интеграция между балканските страни. Целта е ясно очертана от сътрудничеството към интеграцията в туристическия бизнес и активиране на богатото историческо наследство на страните.

Дигитализацията и перспективите пред различните форми на изкуствен интелект в бизнеса и съвременната култура променят почти всички бизнес процеси и култури.

Предизвикателството на тази инвазия са промените в социокултурния код на модерното развитие.

доц. д-р Теодора Ризова

СЪДЪРЖАНИЕ

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

ПРИМЕНА НА ВЕШТАЧКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА ВО СОВРЕМЕНИТЕ ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМИ (ИНТЕЛИГЕНТНИ СИСТЕМИ)	
<i>проф. д-р Маријан Стевановски</i>	17
APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MODERN INFORMATION SYSTEMS (INTELLIGENT SYSTEMS)	
<i>Prof. Dr. Marian Stevanovski</i>	19
СОЦИАЛНО-КУЛТУРНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ГРАДСКИЯ ТУРИЗЪМ В КОНТЕКСТА НА ИКОНОМИКАТА НА ИЗЖИВЯВАНИЯТА	
<i>доц. д-р Ирена Емилова</i>	37
SOCIO-CULTURAL MEASURES OF URBAN TOURISM IN THE CONTEXT OF ECONOMY EXPERIENCE	
<i>Assoc. Prof. Irena Emilova, PhD</i>	37

БАЛКАНСКАТА КУЛТУРА – ЗАЕДНО И ПООТДЕЛНО

ХУДОЖЕСТВЕНИЯТ ТЕКСТИЛ НА БАЛКАНИТЕ И РОЛЯТА МУ В СЪВРЕМЕНОТО СВЕТОВНО ИЗКУСТВО	
<i>доц. д-р Ралица Мирчева</i>	47
ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА ФОЛКЛОРНИТЕ ТРАДИЦИИ ВЪРХУ ТУРИСТИЧЕСКИЯ ИНТЕРЕС КЪМ ОСТРОВ КЕА, ГЪРЦИЯ И ОСТРОВ СВЕТА АНАСТАСИЯ, БЪЛГАРИЯ (СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ)	
<i>доц. д-р Мария Александрова Иванова</i>	59
IMPACT OF FOLKLORE TRADITIONS ON TOURIST INTEREST IN THE TZIA ISLAND, GREECE AND THE SAINT ANASTASIA ISLAND, BULGARIA (COMPARATIVE ANALYSIS)	
<i>Assoc. Prof. Mariya Aleksandrova Ivanova, PhD</i>	60

ПУБЛИЧЕН МЕНИДЖМЪНТ И РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ

НЕСЛУЧИЛАТА СЕ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ В МЕСТНОТО САМОУПРАВЛЕНИЕ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ	
<i>проф. д-р Николай Арабаджийски</i>	77
THE FAILURE OF DECENTRALIZATION IN THE LOCAL GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF BULGARIA	
<i>Prof. Dr. Nikolai Arabadzhiski</i>	78
СТРАТЕГИЯТА ЗА ИНТЕЛИГЕНТЕН, УСТОЙЧИВ И ПРИОБЩАВАЩ РАСТЕЖ – РЕЗУЛТАТИ НА ЕВРОПЕЙСКО, НАЦИОНАЛНО И РЕГИОНАЛНО НИВО	
<i>доц. д-р Юлияна Гълъбинова</i>	96
THE STRATEGY FOR SMART, SUSTAINABLE AND INCLUSIVE GROWTH – RESULTS AT EUROPEAN, NATIONAL AND REGIONAL LEVEL	
<i>Assoc. Prof. Juliana Galabinova, PhD</i>	97
ГОЛЯМАТА ПРОМЯНА НА СЕМАНТИЧНИТЕ ПОЛЕТА	
<i>доц. д-р Албена Павлова</i>	125
THE GREAT CHANGE OF SEMANTIC FIELDS	
<i>Assoc. prof. Albena Pavlova</i>	125
РАМКОВАТА ПРОГРАМА ЗА МЕСТНИ ТРАДИЦИОННИ И РЕГИОНАЛНИ ТРАДИЦИОННИ ПРОДУКТИ 2022-2032 Г. В КОНТЕКСТА НА УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ	
<i>ас. д-р Ваня Банкова</i>	133
THE FRAMEWORK PROGRAM FOR LOCAL TRADITIONAL AND REGIONAL TRADITIONAL PRODUCTS 2022-2032 IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT	
<i>Assist. Prof. Dr. Vanya Bankova</i>	134

МЕНИДЖМЪНТ И ИКОНОМИКА НА БАЛКАНИТЕ – МЕЖДУ СЪТРУДНИЧЕСТВОТО И КОНКУРЕНЦИЯТА

ТЕОРЕТИЧНА И МЕТОДОЛОГИЧЕСКА РАМКА НА ФУНКЦИОНИРАНЕ НА ВИРТУАЛНИТЕ ЕКИПИ	
<i>проф. д-р Кристиян Стоянов Хаджиев</i>	143
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FRAMEWORK OF FUNCTIONING OF VIRTUAL TEAMS	
<i>Professor Kristian Hadjiev, Ph.D</i>	143

ПРИМЕНА НА ИНТЕЛИГЕНТНИ АГЕНТИ	
<i>проф. д-р Маријан Стевановски, проф. д-р Марјан Младеновски</i>	162
APPLICATION OF INTELLIGENT AGENTS	
<i>Prof. Dr. Marijan Stevanovski</i>	163
PRODUCTION-ECONOMIC FACTORS IN THE FATTENING OF PIGS FOR MEAT IN SERBIA	
<i>Associate professor Ivan Mičić, PhD, Associate professor Teodora Rizova, PhD</i>	171
ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА ТИПОЛОГИЈАТА НА КООПЕРАЦИИТЕ	
<i>проф. д-р Иван Боевски, гл. ас. д-р Красимир Костенаров</i>	186
THEORETICAL BASIS OF THE COOPERATIVE'S TYPOLOGY	
<i>Prof. Dr. Ivan Boevsky, Ch. Prof. Krasimir Kostenarov, PhD</i>	187
МЛАДИТЕ И СОЦИЈАЛНАТА ДИСТАНЦА КОН ЛГБТ ПОПУЛАЦИЈАТА: СТУДИЈА ЗА КУМАНОВСКИОТ РЕГИОН	
<i>проф. д-р Марјан Младеновски, проф. д-р Маријан Стевановски</i>	196
YOUNG PEOPLE AND THE SOCIAL DISTANCE TOWARDS THE LGBT POPULATION: STUDY ABOUT KUMANOVO REGION	
<i>Prof. Dr. Marjan Mladenovski, Prof. Dr. Marijan Stevanovski</i>	197
ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА КЛАСИФИЦИРАНЕ НА КООПЕРАЦИИТЕ ПО ВИДОВЕ	
<i>проф. д-р Иван Боевски, гл. ас. д-р Красимир Костенаров</i>	213
THEORETICAL BASIS OF CLASSIFICATION OF COOPERATIVES BY KINDS	
<i>Prof. Dr. Ivan Boevsky, Ch. Prof. Krasimir Kostenarov, PhD</i>	214
FOR OR AGAINST THE GREEN DEAL AS A FACTOR FOR FUTURE DEVELOPMENT	
<i>Prof. Botyo Zaharinov, Ph.D., Eng, Miglena Peychinova, PhD</i>	222
БАЛКАНСКИОТ МОДЕЛ НА СВЕТА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА БИЗНЕС КОМУНИКАЦИИТЕ	
<i>доц. д-р Татјана Фед</i>	231
THE BALKAN MODEL OF THE WORLD THROUGH THE PRISM OF BUSINESS COMMUNICATIONS	
<i>Assoc. Prof. Tatiana Fed, PhD</i>	232
РОЛЯ И ВЛИЯНИЕ НА КУЛТУРАТА ВЪРХУ МАРКЕТИНГА	
<i>доц. д-р Надежда Димова</i>	243
ROLE AND INFLUENCE OF CULTURE ON MARKETING	
<i>Assoc. Prof. Phd Nadezda Dimova</i>	243

ИНДУСТРИЯ 4.0. – ИНСТРУМЕНТИ, ВЪЗМОЖНОСТИ И БАРИЕРИ ЗА ОРГАНИЗАЦИОННО РАЗВИТИЕ НА МСП	
<i>доц. д-р инж. Кирил Радев</i>	255
INDUSTRY 4.0. – TOOLS, OPPORTUNITIES AND BARRIERS FOR ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT OF SMES	
<i>Assoc. Prof. Kiril Radev, Dipl. M.Eng., Dipl. E.Eng., Econ., Ph.D</i>	255
РАЗВИТИЕТО НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ В ПРЕХОДА ОТ ИНДУСТРИАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ 4.0 КЪМ 5.0	
<i>доц. д-р Милена Караилieва</i>	268
HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN THE TRANSITION FROM THE INDUSTRIAL REVOLUTION 4.0 TO 5.0	
<i>Assoc. Prof. Milena Karailieva, PhD</i>	268
ИНОВАТИВНОСТА ВО ПРЕХРАНБЕНАТА ИНДУСТРИЈА	
<i>д-р Емануела Есмерова , Редовен професор, д-р Драшко Атанасоски</i>	275
INNOVATION IN THE FOOD INDUSTRY	
<i>Emanuela Esmerova, PhD, Full professor, Phd Drashko Atanasoski</i>	276
КРЕИРАЊЕ НА БРЕНД МОДЕЛ ПЕНТАГОН	
<i>м-р Кристина Стевановска Маневска</i>	287
МИКРОБИОЛОШКА (НЕ)ИСПРАВНОСТ НА ПРЕХРАНБЕНИ ПРОИЗВОДИ СПОРЕД ДЕТЕКТИРАНА ESCHERICHIA COLI	
<i>асс. м-р сци. д-р. спец. Рената Младеновска, м-р фарм. спец. Ирена Брчина</i>	295
РОЛЯТА НА РИСКОВИЯ КАПИТАЛ КАТО КАТАЛИЗАТОР ЗА ДИГИТАЛНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА БИЗНЕСА	
<i>гл. ас. д-р Ралица Димитрова</i>	307
THE ROLE OF VENTURE CAPITAL AS A CATALYST FOR DIGITAL TRANSFORMATION OF BUSINESS	
<i>Ass. Prof. Ralitsa Dimitrova, Ph.D.</i>	307
БЪЛГАРСКИ ИКОНОМИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ В КУЛТУРАТА	
<i>гл. ас. д-р Иво Ив. Велинов</i>	320
BULGARIAN Economic dimensions in culture	
<i>Senior Assist., PhD Ivo Iv. Velinov</i>	320
ЗДРАВСТВЕНА (НЕ)ИСПРАВНОСТ НА ПРЕХРАНБЕНИ ПРОИЗВОДИ ПОРАДИ ПРИСУСТВО НА ДЕТЕКТИРАНИ ENTEROBACTERIACEA	
<i>асс. м-р сци. д-р. спец. Рената Младеновска, м-р фарм. спец. Ирена Брчина</i>	330

ЕВРОПЕЙСКИТЕ ЦЕННОСТИ НА КРЪСТОПЪТ: СОЦИАЛНИ И ИКОНОМИЧЕСКИ ПОСЛЕДИЦИ ОТ ВОЙНАТА В УКРАИНА	
<i>гл. ас. д-р Иван Начев</i>	342
EUROPEAN VALUES AT THE CROSSROADS: SOCIAL AND ECONOMIC IMPACT OF THE WAR IN UKRAINE	
<i>Chief Assistant Prof. Ivan Nachev, PhD</i>	342
ДВИГАТЕЛИ НА АНГАЖИРАНОСТТА НА СЛУЖИТЕЛИТЕ И ЗНАЧЕНИЕ НА МЕСТОРАБОТАТА В СОБСТВЕНАТА ИЛИ ЧУЖДА СТРАНА	
<i>гл. ас. д-р Александър Пожарлиев, Десислава Георгиева</i>	354
EMPLOYEE ENGAGEMENT FACTORS AND IMPORTANCE OF WORK IN THEIR OWN OR FOREIGN COUNTRY	
<i>Ch. Prof. Alexander Pojarliev, PhD, Desislava Georgieva</i>	355
ЕФЕКТИВЕН IT ПОДБОР	
<i>гл. ас. д-р Мария Тумбева, Даяна Петкова</i>	371
ЗДРАВСТВЕНИ РИЗИЦИ ОД НЕБЕЗБЕДНА ВОДА ЗА ПИЕЊЕ	
<i>ас. м-р сци. д-р. спец. Рената Младеновска, м-р фарм. спец. Ирена Брчина</i>	381
EMPIRICAL ANSLYSIS OF BULGARIAN LABOR MARKET	
<i>Chief Assistant Prof. Dr. Emil Kalchev</i>	393
АКТИВИТЕ КОИТО СЕ РАЗМЕНЯТ НА ГЛОБАЛНИЯ ПАЗАР – СЪЩНОСТ И ХАРАКТЕРИСТИКИ	
<i>гл. ас. д-р Ваня Хаджиева</i>	403
THE GOODS THAT ARE EXCHANGED IN THE GLOBAL MARKET – NATURE AND CHARACTERISTICS	
<i>Ch. Prof. Vanya Hadjieva, PhD</i>	403
КЛЮЧОВИ УМЕНИЯ ЗА УЧАСТИЕ НА ПАЗАРА НА ТРУДА В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ	
<i>гл. ас. д-р Мариана Димитрова</i>	414
KEY SKILLS FOR LABOUR MARKET PARTICIPATION IN THE REPUBLIC OF BULGARIA	
<i>Chief Assistant Prof. Dr. Mariana Dimitrova</i>	414
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА НА КОМПАНИЯТА	
<i>гл. ас. д-р Росица Накова</i>	426
The competitiveness of the company	
<i>Ch. Prof. Rositsa Nakova, PhD</i>	426

ОБЩЕСТВЕНИ И КУЛТУРНИ АСПЕКТИ ПРИ ОВЛАДЯВАНЕТО НА ЧУЖД ЕЗИК В АКАДЕМИЧНА СРЕДА	
<i>гл. ас. д-р Милка Хаджикотева</i>	442
SOCIAL AND CULTURAL ASPECTS OF FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION IN AN ACADEMIC ENVIRONMENT	
<i>Ch. Prof. Milka Hadjikotaeva, PhD</i>	442
АНАЛИЗ НА ПОКАЗАТЕЛИ, ЗНАЧИМИ ЗА ЗДРАВНИЯ СТАТУС НА НАСЕЛЕНИЕТО В СТРАНИ ОТ ЕВРОПА И АЗИЯ	
<i>Гл. ас. д-р Екатерина Цветанова</i>	455
ANALYSIS OF POPULATION HEALTH STATUS INDICATORS IN SOME OF THE EUROPEAN AND ASIAN COUNTRIES	
<i>Assist. Prof. Ekatherina Tzvetanova, PhD</i>	456
ПАЗАРНИТЕ РЕГУЛАЦИИ ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ – АНАЛИТИЧЕН ОБЗОР	
<i>гл. ас. д-р Ваня Хаджиева</i>	466
MARKET REGULATIONS OVER THE CENTURIES – AN ANALYTICAL OVERVIEW	
<i>Ch. Prof. Vanya Hadjieva, PhD</i>	466
ЕТИЧНИ АСПЕКТИ ПРИ НАВЛИЗАНЕТО НА ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ В ТРАНСПОРТА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА ПРЕД ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ	
<i>Нели Лалковска</i>	473
ETHICAL ASPECTS OF THE APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TRANSPORT AND HUMAN RESOURCE CHALLENGES	
<i>Neli Lalkovska</i>	473
THRIVING LEADERS AND TEAMS: THE CASE OF INTRA AND INTERPERSONAL TRANSFORMATION IN BUSINESS	
<i>Elena Hinova-McNamee</i>	481
CYBER SECURITY: RISKS, THREATS AND PREVENTION	
<i>Daniela Trajkovski Kolevski MA (PhD candidate)</i>	522
СОЦИОКУЛТУРНИ ДЕТЕРМИНАНТИ ПРИ ОБУЧЕНИЕТО ПО МУЗИКА	
<i>Александра Гаджева</i>	532
SOCIO-CULTURAL DETERMINANTS OF MUSIC EDUCATION	
<i>Alexandra Gadzheva</i>	533

БАЛКАНСКИ ТУРИСТИЧЕСКИ МАРШРУТИ И РАЗВИТИЕТО НА ТУРИЗМА

ТУРИЗМЪТ НА БАЛКАНИТЕ – УСТОЙЧИВ, ГЛОБАЛЕН И СОЦИАЛЕН В КОНТЕКСТА НА ЕВРОПЕЙСКОТО РАЗВИТИЕ	
<i>доц. д-р Теодора Ризова</i>	541
TOURISM IN THE BALKANS – SUSTAINABLE, GLOBAL AND SOCIAL IN THE CONTEXT OF EUROPEAN DEVELOPMENT	
<i>Associate professor PhD Teodora Rizova</i>	542
РАЗВИТИЕ НА ТУРИСТИЧЕСКАТА ИНДУСТРИЯ В ДИГИТАЛНИЯ СВЯТ	
<i>сл. ас. д-р Маргарита Мишева</i>	555
DEVELOPMENT OF THE TOURISM INDUSTRY IN THE DIGITAL WORLD	
<i>Chief Assist. Margarita Misheva, PhD</i>	555
РАЗРАБОТВАНЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ НА ПОЛИТИКИ В ТУРИЗМА	
<i>ас. д-р Виолета Донева-Янкулова</i>	563
DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF POLICIES IN TOURISM	
<i>Assist. Prof. Dr. Violeta Doneva-Yankulova</i>	564
ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТИТЕ ЗА РАЗВИТИЕ НА ФЛОРАЛЕН ТУРИЗЪМ У НАС ПО ПРИМЕРА НА ДОБРИТЕ ЕВРОПЕЙСКИ ПРАКТИКИ	
<i>докторант Аделина Стоянова</i>	572
RESEARCH OF THE OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF FLORAL TOURISM IN OUR COUNTRY FOLLOWING THE EXAMPLE OF GOOD EUROPEAN PRACTICES	
<i>Adelina Stoyanova, PhD-student</i>	573

ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА – СЪВРЕМЕННИЯТ КОД

ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА В БАНКОВИЯ СЕКТОР – НЕДЕЛИМА ЧАСТ ОТ СЪВРЕМЕННИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕН ПРОЦЕС	
<i>доц. д-р Ренета Маринова Димитрова</i>	587
DIGITIZATION IN THE BANKING SECTOR IS AN INTEGRAL PART OF THE MODERN TECHNOLOGICAL PROCESS	
<i>Assoc. Prof. Reneta Dimitrova, PhD</i>	588

OPPORTUNITIES FOR DIGITAL SOCIO-ECONOMIC TOOLKIT CREATION FOR EVALUATION OF THE EFFECT OF SOIL HEALTH TECHNOLOGIES IMPLEMENTATION	
<i>Prof. Dimitre Nikolov, PhD, assist. prof. Ekatherina Tzvetanova, PhD, assist. prof. Krasimir Kostenarov, PhD, Anna Sapundjieva, Prof. Lubomir Penev, PhD, Pavel Stoev2, Teodor Georgiev</i>	595
ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА ДИГИТАЛЕН ИНСТРУМЕНТАРИУМ ЗА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ОЦЕНКА НА ПОСЛЕДСТВИЯТА ОТ ВНЕДРЯВАНЕТО НА ТЕХНОЛОГИИ ЗА ОПАЗВАНЕ НА ПОЧВЕНОТО ЗДРАВЕ	
<i>Проф. д-р Димитър Николов, гл. ас. д-р Екатерина Цветанова, гл. ас. д-р Красимир Костенаров, Анна Сапунджиева, Проф. д-р Любомир Пенев, Павел Стоев2, Теодор Георгиев</i>	596
ДИГИТАЛИЗАЦИЯ В СЧЕТОВОДСТВОТО – ЕФЕКТИ И ПЕРСПЕКТИВИ	
<i>доц. д-р Станислава Панчева</i>	606
DIGITALIZATION IN ACCOUNTING – EFFECTS AND PERSPECTIVES	
<i>Assoc. Prof. Stanislava Pancheva Ph.D.</i>	606
МОДЕЛИ И МЕТОДИ ЗА ОЦЕНЯВАНЕ НА РИСКОВИ СТРАТЕГИИ	
<i>доц. д-р Надя Маринова, докторант Виолета Добрева</i>	617
ВЛИЯНИЕТО НА МАРКЕТИНГОВИТЕ ИНОВАЦИИ ВЪРХУ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА НА ПРЕДПРИЯТИЕТО	
<i>гл. ас. д-р Росица Накова</i>	631
THE INFLUENCE OF MARKETING INNOVATIONS ON THE COMPETITIVENESS OF THE ENTERPRISE	
<i>Ch. Prof. Rositsa Nakova, PhD</i>	631
ДИГИТАЛИЗАЦИЯ В ИКОНОМИКАТА И ОБЩЕСТВОТО	
<i>гл. ас. д-р Пламен Илиев</i>	643
DIGITALIZATION IN THE ECONOMY AND SOCIETY	
<i>Plamen Iliev</i>	644
ЦИФРОВИЗАЦИЯТА НА РАДИО- И ТЕЛЕВИЗИОННИЯ ЕФИР В БЪЛГАРИЯ – ДЪРЖАВНА ПОЛИТИКА, ЗАКОНОВИ И СОЦИАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ	
<i>Диляна Кирковска</i>	656
ДИГИТАЛНИ ТРАНСФОРМАЦИИ И ИНВЕСТИТОРСКИ НАГЛАСИ ВЪВ ФИНАНСОВИЯ СЕКТОР – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ИНДИВИДУАЛНИТЕ ИНВЕСТИТОРИ	
<i>Докторант Стефани Андреева</i>	672
DIGITAL TRANSFORMATION AND INVESTOR EXPECTATIONS IN THE FINANCIAL SECTOR – CHALLENGES FACING INDIVIDUAL INVESTORS	
<i>Stefani Andreeva, Ph.D. Student</i>	672

МОДЕЛИ И МЕТОДИ ЗА ОЦЕНЯВАНЕ НА РИСКОВИ СТРАТЕГИИ

доц. д-р Надя Маринова

*Администрация и управление,
Нов български университет*

докторант Виолета Добрева

*Администрация и управление,
Международно Висше Бизнес Училище*

Резюме. Стратегическите рискове се разглеждат като съвременен проблем пред мениджмънта, както в тяхното разнообразие, така и в контекста на идентифициране на модели и методи за разрешаване на сложни и комплексни ситуации. Управленските решения все по-често се подпомагат от външни експерти и консултанти с цел оптимално анализиране на данните и намиране на най-доброто решение при реализирането на стратегически цели.

Ключов думи: risk, risk strategies, methods, optimal solutions, risk assessment, risk management

I. ВЪВЕДЕНИЕ

Стратегията като сложно и комплексно явление се характеризира с неопределеност и риск за бъдещите резултати и с вероятност както за отрицателни, така и за ефективни решения.

Рискът е обективен феномен, чието естество е обусловено от нееднозначността на бъдещи събития. Той е свързан с вреди, загуби и пропуснати възможности. Рискът практически се проявява, когато настъпва вреда или загуба при реализиране на определена стратегия. До този момент, рискът представлява само хипотетична опасност.

Във връзка с риска възникват множество въпроси пред мениджмънта, отговорите на които не са лесни, но са необходими. И най-вече защо

оценяването на стратегическите рискове се явява изключително съвременен проблем?

Достатъчно често се налага да се вземат решения при неопределеност, т.е. в такива условия, когато процесът за изпълнението на дадена стратегия е неопределен, когато съзнателно противодейства конкурент или когато няма ясни и точно определени цели.

Наличието на неопределеност значително усложнява процеса за избор на ефективни (оптимални) решения и може да доведе до непредсказуеми резултати. Неопределеността се явява най-характерната причина за риска при всяка възможна конкурентна стратегия. Нейното изучаване и анализиране е крайно необходимо, тъй като неопределеността отразява ситуация, при която е невъзможно да се реализира дадена конкурентна стратегия в условия, които не могат да бъдат еднозначно определени.

Рискът и неопределеността на изхода от дадена ситуация се обуславят или от случайното състояние на средата, или от избора на начина за действие на конкурентите, или от вероятностния характер за желания резултат при възможните стратегии.

Въпреки че бъдещето е непредсказуемо по принцип, очакваните събития могат да се предвиждат с една или друга степен на точност (често много ниска) в зависимост от естеството на обстоятелствата – вероятни или неопределени.

Неопределеността най-често се характеризира като множество от състояния на вътрешната и външната среда. При реализирането на стратегически цели винаги е необходимо да се търси най-доброто решение (в някакъв смисъл) при предварително зададено множество от допустими решения. Основната трудност се състои в обстоятелството, че последиците, свързани с вземането на едно или друго стратегическо решение зависи от неизвестни събития. Степента на неприемливост на тези последици се измерва в условни единици на загуби, които се предполага, че може да понесе субектът, вземащ дадените решения.

II. РИСК И СТРАТЕГИИ

Рискът е едно от най-важните състояния, придружаващи всяка човешка дейност. Заедно с това рискът е и едно от най-неясните, многозначни и противоречиви понятия. Обаче, въпреки всичко това, при много

ситуации същността на риск много добре се разбира и възприема. Тази многостранна характеристика на риска е сериозна пречка за неговата количествена оценка, която в много случаи е необходима за развитието и на теорията, и в практиката в човешката дейност.

Осъзнаването на риска в рамките на нормативния подход за изследване на процеса за разработване на решения в голяма степен е различно при обичайното му тълкуване в ежедневните дейности от мениджърите, което пречи за прилагането на разработените теоретични модели.

Същността на въпроса е в следното. Нормативната теория свързва риска предимно с колебанията, т.е. с промените в показателите (характеризирани с понятието „волатилност“). Особено характерно е отъждествяването на риска с дисперсията на даден показател. Дисперсията предполага комбиниране на разнообразието от възможните негови значения и техните вероятности за крайния показател. При това, значенията на всеки от показателите и тяхната вероятност са еднакво важни за определяне характеристиките на волатилността. В същото време, изследването в рамката на дескриптивния (описателен) подход свидетелства за това, че мениджърите в своята практическа дейност, при оценката на рискова стратегия, придават различен относителен дял на възможните значения на крайния, обобщаващия показател и техните вероятности. Значенията на обобщаващия показател са много по-важни от тяхната вероятност.

Втората основна разлика между постулатите на нормативната теория и практиката е, че в тази теория отклоненията на обобщаващия показател (например рентабилността) и в едната, и в другата посока в еднаква степен се смятат за риск. На практика, в повечето случаи мениджърите оценяват нещата по друг начин. За проява на риск се смятат само отклонения в отрицателна посока (по-ниска рентабилност, по-високи разходи и т.н.). Това е свързано с факта, че в преобладаващата част от фирмите мениджърите носят свършено различна отговорност за загубите и пропуснатите ползи.

Практически почти при всяка стратегия, свързана с икономическата дейност, нейните начални и крайни състояния имат парична оценка и целта на нейното реализиране, естествено, е максимизиране на печалбата.

Като правило, такива стратегии, особено финансовите, се намират в условия на несигурност и следователно техните резултати не могат да се прогнозират предварително и затова са рискови. При тяхното реализиране е възможна както печалба, така и загуба (или не толкова голяма печалба в сравнение с тази, която е планирана). Една стратегия е рискова, когато

съществуват няколко неравностойни крайни резултата. Мениджър, вземащ решение, се интересува от стратегическия успех и се явява отговорен за него.

Като пример, могат да се сравнят три стратегии с един и същи мащаб, но с два различни резултата – алтернатива E1 и E2, които характеризират доходите, получавани от субекта, вземащ решението.

ТАБЛИЦА 1. Примерни видове стратегии и резултати

„Стратегии С“	„Алтернативи E“	
	Алтернатива E1	Алтернатива E2
C1	-6	-20
C2	-12	-40
C3	9	15

Всички три стратегии са рискови. При първата и втората стратегия са възможни загуби (те са със знак минус), а при третата стратегия е възможен доход в размер на 15 условни единици, поради което възможността за доход от 9 единици се оценява като неуспех, т.е. като риск да не се реализират допълнителните 6 единици доход.

Видовото разнообразие на рисковете и начините за тяхното изразяване е достатъчно голямо. Въпреки това, независимо от формата за представяне на риска, обусловена от несигурната икономическа ситуация, неговото съдържание представлява отклонението на действително определените показатели от типичното, устойчивото, средното ниво или алтернативното значение на оценявания признак.

Разбираемо е, че рискът винаги предполага рискуващ субект, т.е. този, който поема риска и който е загрижен за резултатите от модела на възприетата стратегия. Самият риск възниква само при такива обстоятелства, при които възприетата стратегия може да завърши с нежелан резултат, независимо от положените възможни усилия по управление на ситуацията.

За повечето стратегии класическите модели се оказват недостатъчни за оценяване на риска, възникващ в условията на пазарна неопределеност.

Първо, в системата на пазарни отношения световната икономика е изправена пред необходимостта да се изучават много сложни обекти и

процеси, за които няма и не се очаква в близко бъдеще цялостна теория, позволяваща да се използва наличният математически апарат на класическите модели и методи. Рискът и неопределеността в пазарните отношения възникват като резултат от взаимодействието на множество обекти и вътрешнофирмени и междуетраслови процеси. Моделите и методите на взаимодействие и броят на обектите, подлежащи на анализ, често се налага да се определят по време на самия процес.

Второ, дори математическите модели и да могат да бъдат създадени и да се намерят методи, за да бъдат решени, въпреки това, в редица случаи, те остават непригодни, поради огромния брой от различни конкурентни стратегии, които трябва да бъдат отчетени.

Трето, възникват такива ситуации, когато добър на пръв поглед модел не се поддава на формализиране (за слабо структурируеми или неструктурируеми системи), в резултат на процесите, които протичат в реалната икономическа среда.

Няма консенсус, какви модели следва да бъдат използвани при избора на стратегическо решение и метода за определяне на приемлив риск. Всички съществуващи модели могат условно да се подразделят на две групи – *процесоориентирани* и *стратегически ориентирани*.

При процесоориентираните модели субектът, вземащ решенията, приема за основа на модела метод, който ще бъде използван за управление на риска. Когато такъв метод е избран, не е необходимо никакво обосноваване на правилата, по които се развива процесът за вземане на решения.

Пазарът може да се разглежда като ярко изразен процесоориентиран модел, при който се предполага, че взаимодействието между производителите и потребители ще води до такива стратегически решения по отношение на риска, при които продукцията и действията са „прекалено рискови“ и няма да бъдат конкурентноспособни в сравнение с най-добрите алтернативи.

Стратегически ориентираните модели са по-обосновани, централизирани и публични, като в същото време имат и по-ясна логика. Например, балансът „разходи-ползи“ може да се разглежда като типичен стратегически ориентиран модел. Разбира се, стратегически ориентираните модели не трябва да се противопоставят на процесоориентираните, тъй като те се вписват в обществените процеси и често определят бизнес стратегията в тези процеси.

III. МОДЕЛИ И МЕТОДИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКА

Моделите и методите, обединени под едно общо име „формален анализ“, изхождат от общата предпоставка, че задачата за управлението на риска може да бъде решена умозрително с помощта на различни математически методи, основани на достатъчно адекватно формулирани стратегически модели. Всички тези модели, базиращи се върху икономическата теория и теорията за управлението, имат следните общи черти:

- изискването за избор между алтернативни способности за действие (например, подходът „разходи-ползи“ е ориентиран към избор с възможно най-голямо преобладаване на ползите над разходите);
- сложните комплексни задачи при методологията „разделяй и владей“ се разделят на по-прости компоненти, които могат да бъдат решени самостоятелно и след това да се комбинират, за да се получи пълна оценка;
- всички елементи при твърдо предписани правила за вземане на решения се комбинират в съответствие с официалната процедура и решенията се вземат в строго съответствие с получените резултати;
- всички компоненти на анализа при използване на единна методика се свеждат до единен критерий (например, към стойностните характеристики или вероятностите);
- безпристрастност при вземане на решенията.

Анализът се основава на чисто формални, обективни оценки, независимо от естеството на съществуващия проблем. Моделите се формират по такъв начин, че всички възможни последствия от стратегиите да бъдат ясно описани, изборът да бъде измерим и всички възможни решения да са ясно идентифицирани.

Аналитиците, разработващи моделите и методите на формалния анализ изхождат от своята логика и строгост на подходите, своето разбиране за възможността и достъпността до първоначалната информация. Обаче, в тази връзка пред мениджърите, вземащи решения, винаги възникват въпросите:

Доколко всички разгледани възможности могат действително да се реализират?

Доколко този анализ е достъпен и удобен за мениджърите, вземащи

решения?

Възможно ли е да се предвидят всички събития и техните последиствия?

Критиците на тези модели и методи често изразяват съмнение за възможността аналитиците адекватно да оценяват организационните препятствия при изпълнение на препоръките и се страхуват от субективни пристрастия, скрити в уж безпристрастни оценки, лежащи в основата на такива модели и методи.

Все по-често в съвременната практика топ-мениджърите привличат към управленските решения свои колеги, експерти и консултанти, с което в известна степен се застраховат. Това обикновено се отнася до решения, които, като цяло, нямат стратегически характер и особено значение за бизнеса. В тази връзка съществуват много обективни причини за развитието на колективно управленско поведение, продиктувани от:

- разширяването на процеса на демократизация в управлението;
- появата на все по-сложни проблеми, които следва да се решават;
- необходимостта да се отчитат различни критерии, многообразни аспекти, при което много от тях не могат да бъдат решени с помощта на количествени методи.

В такива трудни ситуации се прилагат различни варианти, например, участието на външни специалисти, които помагат да се използват евристични методи за колективно приемани решения. Най-често се използва методът „брейнсторминг“ (мозъчна атака). Този метод е форма за стимулиране творческата активност в екипите, средство за активиране на интелектуалните способности, когато на участниците се предлага да изкажат множество варианти за управленски решения, като най-успешните се използват в практическата дейност.

Евристичният метод „брейнсторминг“ включва следния подход:

- канят се група експерти, както работещи във фирмата, така и извън нея;
- създават се две групи: в първата, участници, които да предложат нови варианти за решения на проблема, и втора, комисия, която да обработи предложените идеи;
- в групата, генерираща идеи, участниците не следва да са в отношения на подчинение, за да имат пълна творческа свобода на предложенията;
- същността на проблема за стратегическото решение се определя

предварително;

- при мозъчната атака участниците не трябва да се страхуват, че техните твърдения са безполезни;
- предложенията не следва да се критикуват – нито словесно, нито с жестове или интонации;
- желателно е тяхното изложение да става в откровена и свободна обстановка;
- колкото повече идеи, толкова по-добре;
- получените предложения се записват и се предоставят на определена комисия.

Избраните идеи се подлагат на практическа адаптация и проверка.

Особеност на евристичните модели и методи е липсата на строги математически доказателства за оптималност на решенията. Въпреки това, използването им позволява да се съкрати времето за прегледа на всички възможни варианти за решаване на задачата по планирането и управлението и да се намалява трудоемкостта при търсене на най-добрите решения.

Евристични модели и методи се използват при разработването на прогнози, планове и програми за различни конкурентни стратегии. Особеното при разработването на конкурентни стратегии с помощта на евристични методи се състои в обстоятелството, че с използването на подобни модели логиката на решенията, на задаваните критерии за оптималност и ограничителните условия, на приетата или избрана приоритетност при оценка на предпочитанията за получения резултат, се осъществяват с експертни методи.

Експертните методи са особено важни при решаване на сложни неформализируеми проблемни ситуации, когато непълнотата и съмнителната достоверност на информацията не позволяват да се прилагат в чист вид формални математически модели и методи за прогнозиране, планиране, контрол, анализ и управление и по този начин да се проведат някакви разчети за обосноваване на решенията. Общата насока на тези процедури изисква използването на човека като „измерителен прибор“ за получаване на количествени оценки от качествени съждения, които не се поддават на непосредствено измерване. За тази цел експертите провеждат интуитивен логичен анализ на изследваната ситуация с количествени оценки на процесите или явленията и формална обработка на резултатите от експертната. Полученото, в резултат на обработеното общо мнение на експертите,

се приема като решение на проблема.

Обработката на количествените оценки на групата експерти позволява да се получат по-достоверни данни и нова информация, която не се съдържа в явен вид в изводите на експертите и позволява да се построят ефективни модели за интуитивен логически анализ в съчетание с количествените методи за оценка и обработка.

Моделите и методите за експертни оценки, като научен инструментариум за решаване на сложни неформализирани конкурентни стратегии, притежават следната особеност:

- *първо*, научно обоснована организация за провеждане на всички етапи на експертната, осигуряваща ефективност на всеки от етапите;
- *второ*, прилагането на количествени модели и методи както при организация на експертните, така и при оценка на изводите на експертите използва формална обработка на резултатите от софтуерни продукти.

Тези две особености различават моделите и методите за експертни оценки от обикновени и отдавна известни експертни, прилагани в различни сфери на човешката дейност.

За провеждането на експертна специализацията, които я организират, са длъжни да осигурят условия за ефективна работа на експертите, да разработят процедура за експертната, която в най-голяма степен отговаря на характера на дадената стратегия. За повишаване достоверността на експертните оценки се изискват подходящи процедури за подбор на експертите по много критерии (компетентност, креативност, конформизъм, отношение към експертната, аналитичност и широта на мислене, работа в екип, конструктивно мислене и критичност) и количествени методи за характеризиране на експертите, както индивидуално, така и групово.

В задачата за организиране на експертната влизат следните фактори:

- формулиране на проблема, определяне на целите и задачите на експертната, нейните граници, основни етапи;
- разработване на процедури за експертната;
- подбор на експертите, проверка на тяхната компетентност и формирането на групи от експерти;
- провеждане на проучване и координация на оценките;
- формализиране на получената информация, нейната обработка, анализ и интерпретация.

При реализиране на основните функции за управление (прогнозиране, планиране, оценка на обстоятелствата, анализ, контрол, отчет и други) от позицията на мениджъра, вземащ решения за минимизиране на риска, се изисква експертите да описват проблемите в стратегията, да определят множеството цели на прогнозата (рискови програми и т.н.), както и да генерират множество алтернативни възможности за развитие. Изработване на всяка една от тези възможности се характеризира с изброяването на причинно-следствените връзки и срока за тяхното разпределяне във времето. Експертно се определят предпочитанията на вариантите за развитие под формата на достоверност (субективна вероятност) за тяхната реализация. Например, като критерий в прогнозирането може да се избере максималната достоверност на прогнозата, но е възможно да се избере и вариант от няколко критерия.

Разработването на аналитична експертиза е самостоятелна работа на експерта за анализа на определена стратегия. Резултатите от неговата работа се оформят като доклад с обосноваване на възможностите за поява на нежелани препятствия и понасяне на загуби, като се вземат предвид всички възможни фактори за опасност и безопасност и тяхната „тежест“.

Могат да бъдат анализирани и модификации на експертния аналитичен доклад за произхода и развитието на неблагоприятни събития, за нанесените загуби на различни обекти, макар тази процедура, в зависимост от използваните модели и методи, може да бъде значително по-широка. В основата на модела следва да лежи установяването и описанието на реалната логична последователност на рискови ситуации, които могат да доведат до възникване на загуби. Методиката на неговото описание обикновено изисква привързване на предпоставките (етапите) за формиране на неблагоприятните събития към определен период от време. При това, следва да се отчитат възможностите от прилагането на мерки за предотвратяване на тези предпоставки, за намаляване на риска от дадената ситуация и т.н.

Разработката на модела изисква подробно изследване на взаимовръзката между явления и фактори, обуславящи появата на нежелани събития и тяхното въздействие върху дадената стратегия, които могат да бъдат пропуснати при абстрактно ниво на анализа им.

Формалният анализ, колкото и да е теоретично привлекателен, много често при неговото прилагане технически затрудняват мениджърите, вземащи решения, поради невъзможността да се разработи ясен и добре

разбран модел за решения.

Някои алтернативни модели могат да дадат количествен отговор за решения, без да се прибегва до сложни математически формули, въз основа на анализа на политики, провеждани в миналото. Привържениците на такива модели утвърждават, че бизнесът постига разумен баланс между рисковете и изгодите само при продължителен период от време на базата на получения опит. Нивата на сигурност, постигнати при стари рискове, осигуряват добро управление на нововъзникващи рискове. Предполагайки, че такова равновесно състояние може да бъде идентифицирано, балансът между разходите за осигуряване на сигурност и изгоди, получени в резултат от работата на фирмата в миналото, трябва да се запази и за бъдещи решения. Така е възможно да се опрости процесът за вземане на решения, въз основа на минал опит и действайки аналогично как са постъпвали предшествениците.

Този модел в англоезичната литература се нарича „метод на връзките на обувките“, които субектът, вземащ решение, „привързва“ към минали решения. Той по същество е и „метод на аналозите“ или „метод на репродукцията“, тъй като решението се взема по аналогия с преди това вземани решения и ги възпроизвежда. Един от тези модели е и „методът на предпочитанието“, използващ като база за аналогии баланса „разходи-ползи“.

При всеки от тези модели и методи миналата политика се взема като основа и за в бъдеще. Тук политиката за вземане на решения е свързана с отчитане на всички последствия от създаването на нови конкурентни стратегии и налага достатъчно строги ограничения върху нововъзникващите рискове.

Едно от концептуалните ограничения на тези модели е свързано с обстоятелството, че за нови рискове не съществува съответен опит. Друг недостатък е свързан с факта, че те оценяват приспособимостта на конкретен избор, без да се разглеждат алтернативни решения.

Трудностите, възникващи при проектирането и анализа на икономико-математическите модели, водят до възникването и разработването на имитационните модели и методи за симулация, които с помощта на компютърна система позволяват да се моделира голям брой взаимодействия стратегии. В тези ситуации важна роля има прилагането на моделите на неформалния системен анализ, които могат да бъдат решени от експертна група с евристични методи. Взаимовръзката между тези и други методи и имитационни модели образува симулационна система, предста-

вляваща съвкупност от модели, симулиращи изучавани явления и системи на външните и вътрешните рискове.

Симулационният модел често се свързва с изчислителна процедура, описваща формализирано изучаваната стратегия и имитираща нейното поведение. За подобно моделиране е характерна имитацията на елементарни процеси, формиращи изследваната стратегия, при запазване на логическата структура, последователността на протичането им във времето, естеството и съдържанието на информацията за състоянието на стратегията. Моделът в неговата форма е логико-математически (алгоритмичен). При съставянето му няма нужда да се опростява описанието на стратегията, отхвърляйки понякога дори съществени детайли, за да се вкара въпросната стратегия в рамките на модел, удобен за прилагането на едни или други известни математически методи за анализ.

Много от изследователите смятат, че най-подходящите модели за описание на целевите стратегически проекти са графичните модели. Практически, на съвременния етап ролята на графичните модели и методи в реализирането на конкурентни стратегии се увеличи във връзка с автоматизиране на изчисленията и последвалото им графично изобразяване на дисплей или отпечатването им във вид на различни мрежи (мрежови модели), графики и други форми.

Друг важен изследователски метод на риска е моделирането на стратегиите с помощта на „дървото на решенията“. Този метод предполага графично построяване на варианти на конкурентни стратегически решения, които могат да бъдат приети. По клоните на „дървото“ се нанасят субективните и обективните оценки на възможните рискови събития. Следвайки линията на построението на клоните и използвайки специални методи за пресмятане на вероятностите, те всеки път се оценяват и след това се избира по-малко рисковият. Обаче, този метод отнема и много време. В допълнение, чрез „дървото“ се отчитат само онези стратегии, които субектът смята да реализира, и само тези резултати, които са значими от негова гледна точка. При това, в случая съвсем не се отчита влиянието на външната среда върху дейността на фирмата, а предприемачът не винаги може да предвиди действията на партньорите и конкурентите.

Неформалният системен анализ е свързан и с евристични модели и методи, които са специална категория, позволяваща да се използва натрупания опит от решения на вариантни стратегии за планиране и управление, някои опростявания, правила и способности, насочени за подобряване

на получаваните резултати и др. Тези неформализирани модели описват икономическите процеси и решават икономическите проблеми на базата на минал опит, на експертни оценки и други.

Ключово място в процеса на конкурентни стратегически решения има изборът на оптимален вариант. Той е свързан със следните проблеми:

- множественост на неопределимите фактори в средата;
- йерархично ниво при вземане на решението;
- обективна необходимост от търсене на компромиси;
- съответни нива на отговорност за приетото решение.

Както процедурата за вземане на стратегическо управленско решение, така и всеки от нейните етапи обективно следва да се оценяват в рамките на движението и обработката на необходимата информация, при отчитане и на фактора време. Това изисква структуриране на процеса за разработване на решението и формализиране на неговото проектиране. Този процес, обаче, е много сложен, тъй като следва да се отчитат много компоненти – цели, критерии, фактори, определящи избора на техните оценки и т.н. Към това трябва да се добави, че даденият процес следва да се разглежда като единен и да се търси най-добрият компромис в множеството от компоненти.

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, при търсенето на най-добри решения следва да се изхожда от сравняването на очаквания резултат с всички анализирани алтернативи. Обаче, това е невъзможно без да се отчита въздействието на неконтролируемите фактори върху последствията от реализацията на взетите стратегически решения, както и степента на потенциалния риск. В тази връзка колкото по-високо е йерархичното ниво на управление, толкова по-голям е времевият диапазон и толкова повече от управляемите фактори могат да се оценяват. Възможни са и обстоятелства, при които практическото реализиране на решенията да не осигурява резултатите, необходими от поставените цели. При тези обстоятелства, акцентът се поставя върху възможностите, осигуряващи в най-кратки срокове реализирането на набелязаната стратегическа цел. При това, в не по-малка степен следва да се отчитат и съществуващите ограничения, присъстващи в стратегията за риска.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Аврамов, В., Комуникационната политика на фирмата, С., Изд. „Сиела”, 2001.
2. Златева, М., Публична комуникация, глобализация и демокрация, състав. и научна ред., СУ „Св. Кл. Охридски”, С., 2006.
3. Маринова, Н., Международен маркетинг, София, 2017.
4. Павлова, А. Публично отговорната реклама, Годишник на департамент „Администрация и управление“ т. 3, 2018, НБУ, ISSN 2603-2961 (CD) и ISSN 2603-297X.
5. Павлова, А., Реклама, публичен брандинг, нормативна уредба. Нова звезда, С., 2015, ISBN: 978-619-198-014-7.
6. Панайотов, Д. Психология на бизнеса, С., 2006.
7. Хаджиева, В., Пазари, реализация и пазарни механизми, Наръчник на земеделския производител, община Кърджали и сдружение „Академия БГ”, 2009 г., София.
8. Хаджиева, В., „Десетте стъпки на промяната като устойчив управленски модел“, Международна научно конференция „Мениджмънт на промяната“, Русе – Стара Загора, 11-13 април 2014, Издателство „PRIMAX“, (ISBN 978-954-8675-82-6), стр. 44-54.
9. Дракър, П., Мениджмънтът в следващото общество, С., 2006.
10. Томс, Ж., Интернет рекламата, С., 2005.
11. Grubor A. and Jakša O., INTERNET MARKETING AS A BUSINESS NECESSITY, University of Novi Sad – Faculty of Economics in Subotica Subotica, Republic of Serbia; 9 May 2018.
12. Kerzner, H., Project management metrics, KPIs, and dashboards : a guide to measuring and monitoring project performance, Hoboken, N.J. : Wiley, 2011.
13. Turner, J.R., The handbook of project-based management : leading strategic change in organizations, New York : McGraw-Hill, 2009.